

## **ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARINI HISOBGA OLISH VA AUDIT HAMDA TAYYOR MAHSULOTNING TANNARXINI HISOBLASH**

*Raximova Onaxon Ozod qizi*

*Toshkent moliya instituti Audit (ishlab chiqarish va  
xizmat ko'rsatish) yo'nalishi magistranti*

***Kalit so'zlar:*** mahsulot tannarxi, hisoblash, ishlab chiqarish xarajatlari.

Bozor sharoitida tannarxni boshqarishning dunyo amaliyotida sinab ko'rilgan samarali usullaridan biri bu xarajat markazlari orqali boshqarishdir. Bunda tannarxga to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlar kirishi mumkin. Ushbu mahsulot turini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarilgan xarajatlar asosida hisoblanishi mumkin. Ammo, iqtisodiy mohiyatiga ko'ra hozirgi xarajatlarning bir qismini tashkil etuvchi boshqa xarajat turlari yoki hisobga olinadi yoki yo'q, ya'ni tushumdan (yoki umumiy foydadan) bir xil miqdorda qoplanadi.

Shunday qilib, korxonani optimal moliyaviy boshqarish vazifalarini amalga oshirish uchun xarajatlarni shartli doimiy (bilvosita) va o'zgaruvchan (to'g'ridan-to'g'ri) ga bo'lib, xarajatlarni shakllantirish markazlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Mahsulotning tan narxi eng muhim ko'rsatkich bo'lib, u korxonaning ishlab chiqarish faoliyatining natijasidir. Mahsulotning tan narxi ostida xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan uning ishlab chiqarilishi uchun amalga oshirilgan barcha xarajatlarning yig'indisi tushuniladi.

To'g'ri boshqarish uchun ishlab chiqarish xarajatlarni boshqarish masalalariga katta e'tibor berish kerak. Ishlab chiqarish xarajatlarni boshqarish jarayoni bu ko'p tarmoqli jarayon bo'lib, xo'jalik faoliyatining barcha jihatlarini, yetkazib berishdan tortib tayyor mahsulotni sotishgacha qamrab oladi. Mahsulotning tan narxini boshqarish tizimining asosiy elementlari quyidagilardir: prognoz qilish va rejalashtirish, xarajatlarni normallashtirish, hisobga olish va hisob-kitob qilish, tahlil qilish va tan narxini nazorat qilish. Ularning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda ishlaydi.

Quyidagi turdagi tan narxlarni hisoblash turlar mavjud: ishlab chiqarish va to'liq.

Ishlab chiqarish tan narxini hisoblashda uning tarkibiga sotish xarajatlari (tijorat xarajatlari) bundan mustasno, mahsulot ishlab chiqarish uchun barcha xarajatlar kiritiladi:

➤  $\text{Ishlab chiqarish tan narxi} = \text{Asosiy xarajatlar} + \text{Umumishlab chiqarish xarajatlari} + \text{Umumiy xarajatlar.}$

➤ To'liq tan narxini hisoblash uchun ishlab chiqarish tan narxining hisoblangan ko'rsatkichi tijorat xarajatlari (sotish xarajatlari) summasiga oshiriladi.

➤  $\text{To'liq tan narxi} = \text{Ishlab chiqarish tan narxi} + \text{Savdo xarajatlari} + \text{Umumxo'jalik xarajatlari}$

➤ Ishlab chiqarish va mahsulotni sotish xarajatlarining yig'indisi pul shaklida ifodalangan holda mahsulotning tan narxini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotga tegishli ishlab chiqarish xarajatlari uning ishlab chiqarish tan narxini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotni sotish xarajatlari bilan birgalikda sotilgan mahsulotning to'liq tan narxini o'z ichiga oladi. Ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar, uning turlari va birliklarining tan narxini hisoblash *kalkulyatsiyasi* deb ataladi.

Mahsulotning tan narxini hisoblash bu xarajatlarni guruhlash va ishlab chiqarilgan mahsulotning tan narxini uning ishlab chiqarilishi va sotilishi bilan bog'liq xarajatlar bo'yicha aniqlash usulidir.

Umuman mahsulotning tan narxi xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo'yicha, aniq mahsulot turlarining tan narxi esa kalkulyatsion xarajatlar bo'yicha aniqlanadi. Xarajatlar bo'yicha mahsulotning tan narxini aniqlash bo'yicha hisob-kitoblar kalkulyatsiya deb ataladigan maxsus shakllarda olib boriladi. Tan narxi aniqlanadigan alohida mahsulot turlari kalkulyatsiya obyektlari deb ataladi. Kalkulyatsiya jarayonining yakuniy bosqichi bu ishlab chiqarilgan mahsulot birligining fakt bo'yicha tan narxini hisoblashdir. Amalga oshirilgan xarajatlar, jumladan mahsulotning tan narxida hisobga olingan xarajatlar tashkilot xarajatlarining paydo bo'lishiga olib keladi.

Buxgalteriya hisobi maqsadlari uchun tashkilotning xarajatlari sifatida aktivlarning (pul mablag'lari, boshqa mulklar) chiqib ketishi va (yoki) majburiyatlarning paydo

bo'lishi, bu tashkilotning kapitalining kamayishiga olib keladi, tashkilotning ishtirokchilari (mulk egalari) qaroriga ko'ra badallarni kamaytirish bundan mustasno.

Xarajatlar tashkilotning xarajatlari sifatida faqat amalga oshirilgan xarajatlar daromad olishga olib kelganda tan olinadi. Daromadlar tan olingunga qadar amalga oshirilgan xarajatlar tashkilotning xarajatlari sifatida qaralmasligi va buxgalteriya balansida aktivlar sifatida hisobga olinishi kerak. Agar amalga oshirilgan xarajatlar joriy davrda ham, keyingi hisobot davrlarida ham daromad olishga olib kelmasa, unda bu xarajatlar zarar sifatida baholanadi. Soliqqa tortish maqsadlarida ishlab chiqarish va mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlarni tan narxiga kiritishda barcha xarajatlar mahsulotning tan narxiga xarajat sifatida kiritilishi mumkin emasligini hisobga olish kerak. Bundan tashqari, ba'zi xarajatlar mahsulotning tan narxiga xarajat sifatida faqat belgilangan me'yorlar va normalar doirasida kiritilishi mumkin. Soliqqa tortish maqsadlarida hisobga olinmaydigan xarajatlar, shuningdek, belgilangan me'yorlar va normalardan oshib ketgan xarajatlar mahsulotning tan narxiga kiritilmaydi va tashkilotning foydasidan qoplanadi.

Xarajatlarni hisobga olish va tan narxini hisoblashda qo'llaniladigan asosiy normativ hujjatlar:

1. Sanoat korxonalarida mahsulotning o'z narxini rejalashtirish, hisobga olish va hisoblash bo'yicha asosiy qoidalar (keyinchalik o'zgartirilgan holda tasdiqlangan)
2. Hisoblar rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma (Rossiya Federatsiyasi Moliya vazirligining 2000 yil 31 oktyabrdagi №94n-sonli buyrug'i, 2003 yil 7 maydagi №38n-sonli tahriri)
3. Rossiya Federatsiyasida hisob va hisobot yuritish to'g'risidagi nizom (Rossiya Federatsiyasi Moliya vazirligining 2000 yil 24 martdagi №34n-sonli buyrug'i)
4. PBU 10/99 "Tashkilotning xarajatlari" (Rossiya Federatsiyasi Moliya vazirligining 1999 yil 6 maydagi №33n-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan)
5. Yillik hisobotning tipik shakllarini to'ldirish tartibi to'g'risidagi yo'riqnoma (Rossiya Federatsiyasi Moliya vazirligining 1996 yil 12 noyabrdagi №97-sonli buyrug'i, Rossiya Federatsiyasi Moliya vazirligining 1997 yil 21 noyabrdagi №81n-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'zgartirishlar bilan)

## 6. Soliq kodeksining tegishli boblari

Quyidagi ishlab chiqarish turlari bor: yakka tartibdagi, ommaviy va seriyalik.

- Yakka tartibdagi ishlab chiqarish ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmining kichikligi bilan tavsiflanadi.
- Ommaviy ishlab chiqarish uzoq muddat davomida ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining kattaligi bilan tavsiflanadi.
- Seriyalik ishlab chiqarish davriy ravishda takrorlanadigan partiyalar (seriyalar) bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi.

Umuman olganda, ishlab chiqarish hisobi ishlab chiqarish hisobvaraqlari bo'yicha xarajatlarni guruhlashni, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish va xo'jaliklarning ishlarining, xizmatlarning tan narxini aniqlashni va ularni iste'molchilarning xarajatlariga taqsimlashni, ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini aniqlash va taqsimlashni, mahsulot, ishlar va xizmatlarning tan narxini hisoblashni o'z ichiga oladi.

Ushbu ma'lumotlar asosida xarajatlar tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulot o'rtasida taqsimlanadi; hisobot davri uchun mahsulot birligining va umumiy chiqishning haqiqiy ishlab chiqarish tan narxini hisoblash (kalkulyatsiya) amalga oshiriladi. Bundan tashqari, xarajatlar kalkulyatsion moddalar bo'yicha, kelib chiqish joylari va mas'uliyat markazlari bo'yicha, turlar bo'yicha, bir xil mahsulot guruhlari bo'yicha, buyurtmalar va boshqalar bo'yicha tizimlashtiriladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini audit qilishning maqsadi xarajatlarni hisobga olish hisob varaqlari bo'yicha buxgalteriya hisobotining ishonchliligini ("Asosiy ishlab chiqarish", "Yordamchi ishlab chiqarish", "Xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish va xo'jaliklar" va boshqalar hisobvaraqlari bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarishdagi xarajatlar qoldiqlari to'g'risida), xarajatlarni hisobga olishning asosiligi va to'g'riligini tekshirish, bu esa oxir-oqibat ishlab chiqarilgan mahsulotni sotishdan olingan moliyaviy natijaning ishonchliligini aniqlaydi, shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va mahsulotning o'z narxini hisoblashda qo'llaniladigan uslubning Rossiyada amal qiladigan normativ hujjatlarga muvofiqligini aniqlashdir.

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish auditing asosiy vazifalari quyidagilar:

- Xarajatlarni hisobga olish va mahsulotning tan narxini hisoblashda tanlangan uslubning normativ hujjatlarga muvofiqligini tekshirish;
- Xarajatlarni to'g'ri ajratish va ularni hisobot davrlari va kelib chiqish joylari bo'yicha taqsimlash;
- Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tan narxiga kiritiladigan xarajatlarni sintetik va tahliliy hisobga olishni baholash;
- Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish bilan bog'liq bo'lgan xo'jalik operatsiyalarining to'g'riligi va to'liqligiga baho berish;
- Mahsulotning tan narxini shakllantirishning to'g'riligini baholash;
- Mahsulotning tan narxini shakllantirishda soliq qonunchiligining bajarilishi tekshiriladi;
- Tugallanmagan ishlab chiqarishning to'g'ri hisobga olinishi va boshqalarni tekshirish.

Avvalo, xarajatlarni hisobga olishning qabul qilingan siyosatining qoidalari qanday bajarilishi, korxonah rahbarining tugallanmagan ishlab chiqarishni baholash to'g'risida buyruqlari, ishlab chiqarishga berilgan moddiy boyliklarni saqlash uchun javobgar shaxslarni tayinlash to'g'risida buyruqlari, sexlarda moddiy boyliklarni saqlash uchun javobgar bo'lgan shaxslar bilan moddiy javobgarlik to'g'risidagi shartnomalarning mavjudligi tekshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Ishlab chiqarish xarajatlarini va mahsulotning tan narxini hisoblashni audit qilish xarajatlarni shakllantirishning asosliligi va hisobga olishning to'g'riligini tekshirishga imkon beradi, bu har qanday korxonaning oxirgi moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Yuqorida aytilganlarni umumlashtirib, qo'shimcha qilishni istardimki, ishlab chiqarish xarajatlarini va mahsulotning tan narxini hisoblashni audit qilish hozirgi bozor sharoitida raqobatbardoshlikka erishishga intilayotgan korxonalar uchun zarurdir.

Ishlab chiqarish xarajatlarini va mahsulotning tan narxini hisoblashni audit qilish xarajatlarni shakllantirishning asosliligi va hisobga olishning to'g'riligini tekshirishga imkon beradi, bu har qanday korxonaning oxirgi moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Yuqorida aytilganlarni umumlashtirib, qo'shimcha qilishni istardimki, ishlab chiqarish xarajatlarini va mahsulotning tan narxini hisoblashni audit qilish hozirgi bozor

sharoitida raqobatbardoshlikka erishish, daromadni maksimallashtirish va sog'lom raqobatgachidamli bo'lishga intilayotgan korxonalar uchun zarurdir.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Buxgalteriya hisobi. O'quv qo'llanmasi/ prof.Shahbanov R.B. tahriri ostida, ikkinchi nashr, yangilangan -M.:Magistr, 2011. -394 b. (DGU kutubxonasi)

2. Kosolapova M.V. Xo'jalik faoliyatini kompleks iqtisodiy tahlili: o'quv qo'llanmasi / M.V. Kosolapova, V.A. Svobodniy. - Moskva: Dashkov, URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=116052> (12.10.2018).

3. Selezneva N.N. Tashkilotning moliyaviy hisobotini tahlili [Elektron resurs]: "Buxgalteriya hisobi, tahlil va audit" mutaxassisligi bo'yicha oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanmasi, buxgalterlar va auditorlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha kurslar tinglovchilari uchun / N.N. Selezneva, A.F. Ionova, 3- nashr. — Elektron matn ma'lumotlari. — M.: YUNITI-DANA, URL: <http://www.iprbookshop.ru/71187.html>

4. Audit [Elektron resurs]: iqtisodiy mutaxassisliklar bo'yicha o'qiyotgan oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanmasi/ V.I. Podolskiy [va boshqalar]. Elektron. matn ma'lumotlari. M.: YUNITI-DANA, 2017.